

И ще разберем на чия страна е разумът, а следователно и силата”.

Именно това ще разгледаме сега и ще видим, че ако свети Августин не е намирал друго основание да разграничава доброто от злото, освен внушението свише, животните си имат свои, много по-реални основания за такова разграничаване. Животните изобщо, като се почне от насекомото и се стигне до човека, прекрасно знаят кое е добро и кое лошо, без да се обръщат нито към евангелието, нито към философията. Причината да го знаят е отново в техните природни потребности: в условията, необходими за запазването на вида, които от своя страна, водят до осъществяването на възможно най-голямото щастие за всяко отделно същество.

IV

За да разграничат доброто от лошото, юдейските, будистките, християнските и мюсюлманските богослови винаги са се позовавали на божественото внушение свише. Те виждали, че човек, цивилизован или дивак, учен или неграмотен, развратник или добър и честен, винаги знае, кога постъпва добре и кога – лошо, особено, кога постъпва лошо. И тъй като не можели да обяснят този всеобщ факт на човешката природа, те са го приписвали на чувството, съзнанието, внушено на човека свише.

След тях и философите метафизици говорят за същата вродена съвест, за мистичен императив, което, впрочем, нищо не обяснява и е просто замяна на едни думи с други.

Но нито богословите, нито метафизиците¹⁵ са успели да открият простия, феноменален факт, че всички животни, живеещи на общества, могат да разграничават доброто и злото също както човека. И най-важното, тяхното разбиране за доброто и злото е съвсем същото, каквото е и при него. При най-развитите представители на всеки клас животни, т. е. при висшите насекоми, висшите риби, птици и млекопитаещи

тези представи са дори тъждествени.

Някои мислители от XVIII век вече са обръщали внимание, макар и бегло, на това съвпадение, но то е било забравено и пред нас сега стои задачата, да покажем голямото му значение.

Видните изследователи на мравки, Хубер¹⁶ и Форел¹⁷, чрез много наблюдения и опити са доказали, че ако една мравка, която си е напълнила гушката с мед, срещне други гладни мравки, те веднага почват да я молят да им даде. И при тези малки умни насекоми се смята за дълг ситата мравка да повърне мед и да даде възможност на гладните си другарки да се нахранят.

Попитайте мравките, дали е *добре* да откажат да дадат мед на мравките от своя мравуняк? И те ще ви отговорят с факти, смисълът на които е напълно ясен – да се откаже е много лошо. С мравката егоистка другите от мравуняка биха постъпили по-лошо, отколкото с враг от друг вид. Ако една мравка откаже да даде мед на своите мравки по време на сражение с мравки от друг вид, то нейните “роднини” биха напуснали сражението, за да накажат егоистката. Този факт е бил доказан с опити, които не пораждаат никакви съмнения.

Или пък попитайте врабците, живеещи във вашата градина, добре ли постъпва този от тях, който е видял, че сте хвърлили трохи и не е предупредил другите за това приятно събитие. Ако врабците можеха да разберат вашия въпрос, сигурно биха ви отговорили, че това никога не се случва. Или ги попитайте, добре ли постъпва еди-кой си млад врабец, откраднал от мързел няколко сламки от гнездото, което строи друг врабец. На този въпрос врабците, нахвърлили се върху крадеца, заплашвайки да го изкълват до смърт, много ясно ще ви отговорят, че това е много лошо.

Попитайте мармотите¹⁸, добре ли е да отказваш на другите мармоти от колонията достъп до подземния си склад за храна? И те пак ще ви отговорят, че е много лошо, тай като

по всякакъв начин ще тормозят скъперника.

Накрая попитайте първобитния човек, например чукчата¹⁹, дали е добре да влезе в чума²⁰ на друг чукча, когато там няма никой, и да си вземе храна? И той ще ви отговори, че ако чукчата може сам да си намери храна, той постъпва много лошо, като я взема от друг. Но ако е много изморен или изобщо е изпаднал в беда, тогава е задължително да вземе храната, без значение къде е тя. Но в такъв случай той ще постъпи добре, като остави шапката си или поне късче от ремък със завързан възел, за да разбере стопанинът, когато се върне, че не е идвал враг или някакъв скитник. Това ще го избави от съмнението, че някъде наблизко се е появил лош човек.

Хиляди подобни факти могат да бъдат посочени. Цели книги могат да бъдат написани, в които да се покаже колко са сходни понятията добро и зло при човека и животните.

Нито мравката, нито птицата, нито чукчата са чели Кант, отците на Църквата, Мойсеевия закон. Но всичките имат еднакво разбиране за доброто и злото. Защо е така? И ако помислите малко по този въпрос, веднага ще разберете, че *добро* при мравките, мармотите, християнските проповедници и при отричащите религията учители по нравственост е това, което е полезно за запазване на рода, и че зло е това, което е *вредно* за него. Не за личността, както твърдят Бентам и Мил (утилитаристите), а непременно за *цялата раса, за целия род*.

Никоя религия, никоя тайнствена представа за съвестта няма нищо общо с това разбиране за доброто и злото. То представлява естествена потребност за *всички животински видове*, оцеляващи в борбата за съществуване. И когато създателите на религиите, философите и моралистите разсъждават за божествените или метафизичните "същности", те само повтарят това, което всъщност практикува всяка една мравка, всяка една птица в своето мравешко или птиче

общество.

“Полезно ли е това за обществото? Следователно в такъв случай *е добро*. Вредно ли е за обществото? Следователно *е лошо*”.

Това понятие може да бъде много ограничено при низшите животни или пък много се разширява при висшите, но същността му се запазва.

При мравките то много рядко се проявява извън пределите на мравуняка. Наистина срещат се федерации от неколкостотин или няколко хиляди мравуняци, но това са изключения. Обикновено всички обществени обичаи на мравешките общества, всичките норми за “порядъчност” са задължителни само за членовете на дадения мравуняк. Трябва да делиш запасите си от мед, но само с членове на своя мравуняк. Два мравуняка няма да се обединят в едно общо семейство, ако не се появят някакви изключителни обстоятелства – например обща беда. Същото е и при врабците от Люксембургската градина (в Париж), които нападат жестоко всеки чужд врабец – например от градината Монж, ако той се вмъкне в “тяхната”. И чукчата от един род се отнася към чукчите от друг род като към чужди: за тях не важат обичаите, възприети от неговия род. Така например на пришълеца се разрешава да продава стоката си (да продава, според техните разбирания, винаги означава да обереш в една или друга степен купувача: или единият, или другият винаги е на загуба); обаче вътре в своя род те не допускат никаква продажба: на своите просто трябва *да даваш* без всякакви сметки. И накрая, истински образованият човек разбира скритата и незабележима на пръв поглед връзка между него и последния дивак и той разпростира кръга на действие на понятията си за солидарност върху целия човешки род и дори отчасти върху животните.

По този начин понятието се разширява, но същността му се запазва.

От друга страна, понятието за добро и зло се изменя съобразно с развитието на ума и натрупването на знания. То не е неизменно.

По време на периодичните гладувания първобитният дивак е можел да смята за *много добро*, т. е. полезно за рода, изяждането на старците, станали бреме за роднините си. Той е можел да смята също така за *много добро*, т. е. полезно за рода, "изгонването", т. е. убиването на част от новородените деца, и запазването за всяко семейство само по две или три, които майката е хранела до тригодишна възраст и изобщо се е грижела за тях с голяма любов*.

Ясно е, че сега ние не постъпваме така. Нашите понятия са се изменили. Но и нашите средства за живот не са такива, каквито са били при диваците от каменния век. Цивилизованият човек вече не е в положението на малкото племе диваци, което е трябвало да избира между две злини: или да изяде труповете на старците, когато те са се принасяли в жертва на своя род и са умирали за общата полза, или целият род да гладува и в един момент да се окаже, че не е в състояние да нахрани нито старците, нито децата.

Трябва мислено да се пренесем в онези времена, които трудно можем да си представим, за да разберем, че при тогавашните условия полудивият човек може би е разсъждавал доста правилно.

Разсъжденията могат да се променят. Разбирането за полезното и вредното се изменя с течение на времето, но същността му се запазва. И ако се опитаме да изразим с едно изречение цялата философия на животинския свят, ще видим, че за всички – за мравките, птиците, мармогите и хората – важи едно и също.

* Амурският и камчатски епископ Инокентий²¹ всяка година посещавал чукчите, за да ги снабдява с барут и олово за лов. "Откакто започнах да правя това - ми разправяше този известен в поречието на Амур човек - детеубийството бе прекратено".

Християнските учители на казват: “Не прави на другия това, което не искаш да направят на тебе”. И добавят: “В противен случай ще отидеш в ада”.

Разбирането за нравствеността, което произтича от изучаването на животинския свят, не е на по-ниско, а по-скоро на по-високо равнище от горепосочената. Тя просто казва: “Постъпвай с другите така, както искаш при същите обстоятелства те да постъпват с тебе”.

И бърза да добави:

“Ще отбележим, че това е само съвет; но този съвет е плод на много дълъг опит, изведен от живота на огромно множество животни, живеещи на общества; и за цялото това множество животни, живеещи на общества, включително и за човека, да се постъпва по посочения начин е станало *навик*. Впрочем, без него нито едно общество не би могло някакси да преживее, нито един вид животни не би могъл да се справи с природните трудности, с които трябва да се бори”.

Истина ли е обаче, че именно това начало се откроява в резултат на наблюденията над общуващите животни и човешките общества? Приложимо ли е то? И по какъв начин това начало се превръща в навик и се развива постоянно? Точно това ще разгледаме сега.

V

Ясно е, че понятието за добро и зло съществува в човешкото общество. Колкото и да е ниско равнището на развитие на човека, колкото и да са замъглени мислите му от най-различни предразсъдъци или съображения за лична изгода, той все пак смята за добро *онова, което е полезно за обществото, в което живее, и за зло онова, което е вредно за това общество*.

Но откъде се взема у човека това понятие, което понякога е толкова смътно, че трудно може да се различи от обикновеното чувство? Да вземем например милионите чо-

вешки същества, които никога не са мислили за цялото човечество. Всяко едно от тях познава най-вече собствения си род, много рядко нацията си и как може то да смята за добро онова, което е полезно за цялото човечество? А като се имат предвид и неговите тясноегоистични инстинкти, дори възниква въпросът как то може да достигне до мисълта за единство, макар и само със своето племе?

Този въпрос е занимавал много мислителите от всички епохи. Той продължава да ги занимава и досега, не минава и година, без да излязат поне няколко труда по този въпрос. И ние на свой ред се опитваме да изложим нашите възгледи. Между другото ще отбележим, че ако тълкуването на факта се мени, самият факт си остава неизменен; и ако пък нашето тълкуване се окаже неправилно или непълно, фактът, че човекът притежава нравствено чувство с произтичащите от него последици си остава непоклатим. Ние може да даваме неправилно обяснение за произхода на планетите, които се движат около слънцето, но планетите си се движат и една от тях ни носи в пространството. Така е и с нравственото чувство.

Вече споменахме за религиозното обяснение. “Ако човек е способен да различава доброто и злото – казват религиозните хора – значи, Бог им е внушил това разбиране. Дали са полезни или вредни някакви постъпки, не е нужно да се разсъждава – човек е длъжен да се подчинява на волята на своя творец”. Няма да се спираме на това обяснение – то е плод от страха и невежеството на първобитния човек.

Други (например Хобс)²² са се опитвали да обяснят нравственото чувство у човека с влиянието на *законите*. “Законите – казват те – са развили у човека чувството за *справедливото и несправедливото, доброто и злото*”. Едно такова обяснение читателите сами могат да преценят. Те знаят, че законът не е създавал обществените наклонности на човека, а ги е използвал, за да може наред с нормите за нравственост, които хората признавали, да им наложи допъл-

лнително такива предписания, които са от полза само за управляващото малцинство, поради което хората не са искали да ги признават. Законът по-често е изопачавал, отколкото да е развивал чувството за справедливост. Затова и не можем да приемем такава теза.

Няма да се спираме също така и на обяснението на утилитарните философи, извеждащи нравственото чувство на човека от съображенията за *ползата му* от една или друга постъпка. Те твърдят, че човек постъпва нравствено заради личната си изгода и не вземат предвид чувството за общност на всеки един с цялото човечество; а междувременно такава чувство съществува, независимо от това какъв е неговият произход. Следователно в тяхното обяснение има известна доза истина; но я няма цялата истина. И затова ще продължим по-нататък.

Пак при мислителите от XVIII век намираме първото, макар и непълно обяснение на нравственото чувство.

В една прекрасна книга, която духовенството от всички религии отминава с мълчание, затова и малко известна дори на нерелигиозните мислители*, Адам Смит²³ е посочил истинския произход на нравственото чувство. Той не се е опитвал да го търси в религиозните или мистични внушения, видял го е в най-обикновеното чувство на взаимна симпатия.

Пред очите ви биат дете. Вие знаете, че детето страда: вижда се от измъченото личице и сълзите; и човешкото ви въображение ви кара самият вие почти да усещате неговата болка. Ако не сте страхливец, вие се нахвърляте върху злосторника и измъквате детето от ръцете му.

Този пример обяснява почти всички нравствени чувства. Колкото по-силно е развито въображението ви, толкова по-ясно си представяте това, което чувствава страдащото

* Теория нравственных чувств, или попытка рассмотрения начал, которыми обыкновенно руководствуются люди в суждениях о поведении и характере, сперва - своих ближних, а потом - самих себя. Лондон, 1759.

същество и толкова по-силно, толкова по-изтънчено ще бъде вашето нравствено чувство. Колкото по-добре умеете да се поставите на мястото на другия и да почувствувате причиненото му зло, нанесеното му оскърбление или проявената към него несправедливост, толкова по-силно ще бъде желанието ви да направите нещо, за да попречите на злото, обидата, несправедливостта. И колкото повече различните житейски обстоятелства или заобикалящите ви хора, или пък силата на собствената ви мисъл и собственото ви въображение развият у вас *навика да действате*, в смисъл накъдето ви тласка вашата мисъл и въображение, толкова повече у вас ще расте нравственото чувство, нещо повече – то ще стане *навик*.

Такива са били идеите, които развивал и подкрепял с множество примери Адам Смит. Бил е млад, когато е писал тази книга, много по-добра от труда му “Богатството на народите”, написан някъде към края на живота му. Освободен от религиозни предразсъдъци, той е търсил обяснението на нравствеността във физическите свойства на физическата човешка природа и затова в продължение на сто и петдесет години светските и духовните защитници на религията са отминавали и продължават да отминават с мълчание тази книга.

Единствената грешка на Адам Смит е била, че той не е забелязал същото това чувство на симпатия, станало вече навик, при животните.

Каквото и да говорят привържениците на Дарвин, които обръщат внимание само на мисълта му относно борбата за съществуване, заимствувана от Малтус²⁴ и развита в “Произход на видовете”, те не забелязват писаното от него в последния му труд “За произхода на човека” за чувството на взаимна поддръжка като изключителна черта в живота на всички обществени животни. Канята убива врабца, вълкът изяжда мармотите; но кашите и вълците си помагат при лова; а врабците и мармотите умеят така добре да си помагат,

когато се защитават от хищните животни, че само глупавите могат да пострадат. Във всяко животинско общество взаимната поддръжка е закон (всеобщ факт) на природата, много по-важен от борбата за съществуване, чиито прелести ни възхваляват буржоазните автори, за да ни измамят по-лесно.

Когато изучаваме животинския свят и се вглеждаме в борбата за съществуване, която всяко живо същество води против враждебните материални условия и против враговете си, забелязваме, че колкото повече е развито началото на взаимност в дадено животинско общество и колкото в по-голяма степен то се е превърнало в навик, толкова повече са шансовете на това общество да оцелее и да победи в борбата с материалните несгоди и враговете си. Колкото е по-голямо чувството за взаимозависимост между членовете на обществото, толкова по-добре се развиват у всеки един от тях две качества, които са залог за победата и прогреса: мъжество и свободна инициатива на отделната личност. И обратното, ако при някакъв животински вид или малка група от този вид се загуби чувството за взаимна поддръжка (а това понякога се случва в периоди на особено голяма нищета или на изключително изобилие от храна), резултатът е отслабване на двата основни двигателя на прогреса – мъжеството и личната инициатива; ако пък те съвсем изчезнат, обществото запада и загива, тъй като не е в състояние да се бори с враговете си. Без взаимно доверие не може да има борба; без мъжество, без лична инициатива, без взаимна поддръжка (солидарност) няма победа. Поражението е неизбежно.

По-нататък пак ще се върнем към този въпрос, и тогава ще имаме възможност да докажем с маса факти, че законът за взаимната поддръжка е закон за прогреса; че взаимната помощ, а следователно и мъжеството, и инициативата, възпитавани от нея, осигуряват победа на онзи вид, който по-добре я прилага в практиката. Тук е напълно достатъчно само да посочим този факт. Неговото значение за въпроса, който ни интересува, е очевидно.

Сега нека си представим, че такова чувство за взаимна поддръжка съществува и се практикува вече милиони векове, изминали от времето, когато първите зачатъци на животинския свят започват да се появяват на земното кълбо. Да си представим, че това чувство постепенно се е превръщало в навик и се е предавало по наследство, като се започне от най-простия микроскопичен микроорганизъм и се стигне до съвременните животински видове: насекомите, земноводните, птиците, млекопитаещите и човека. И тогава вече ще ни стане ясен произходът на нравственото чувство. За животното то е същата необходимост, каквато е храната или дихателните органи.

И така, без да се впускаме в подробности (защото, тогава ще трябва да говорим как сложните животински видове първоначално са произлезли от "колонии" първаци), виждаме какъв е *произходът* на нравственото чувство.

Наложи се да се изразяваме много кратко, за да можем да изложим този голям въпрос само на няколко странички; но казаното е достатъчно, за да се види, че в произхода на нравственото чувство няма нищо тайнствено и сантиментално. Ако не е съществувала тясната връзка между индивидуализма и вида, животинският свят никога не би се развил и не би достигнал по-съвършени форми. Най-развитият организъм на земята щеше да бъде едно от онези топчета пихтиесто вещество, които плават във водата, и едва се забелязват с микроскоп. Но би ли могъл един такъв организъм да съществува, след като най-простите струпвания на клетки представляват вече съобщества за борба с външните условия?

VI

И така, ако наблюдаваме животинските общества, но не от гледище на пристрастния буржоа, а като обикновени мислещи наблюдатели, ще трябва да признаем, че нравственото начало "Отнасяй се към другите така, както искаш те да

се отнасят към тебе при същите обстоятелства” се среща навсякъде, където има общества.

И ако изследваме по-подробно постепенното развитие на животинския свят, ще забележим (както са забелязали зоологът Кеслер²⁵ и икономистът Чернишевски), че взаимната поддръжка е имала много по-голямо значение за *прогресивното* развитие на животинския свят в сравнение с всички приспособявания на организмите, които са се появили в резултат на борбата между отделните индивиди.

Няма никакво съмнение, че същата взаимна поддръжка се среща в още по-голяма степен в човешките общества. Още при маймуните, които са висш тип в развитието на животинския свят, откриваме широко развита практика на солидарност. А човекът прави още една крачка напред в тази насока и само благодарение на това той успява да запази сравнително слабата си природа, въпреки природните препятствия, които са стояли на пътя ѝ, и в много голяма степен да развие разума си. Дори при най-първобитните народи, останали и досега на равнището на каменния век, живеещи на малки общини, откриваме най-високо развитие на взаимност, практикувана от всички членове на общината.

Затова и чувството за солидарност (взаимност), и навикът за него никога не изчезват от човешкото общество, дори и в най-мрачните периоди на историята. Дори тогава, когато по силата на някакви временни обстоятелства – потисничество, робство, експлоатация – това велико начало на обществения живот запада, то продължава да живее в мислите на мнозинството и в края на краищата предизвиква протест срещу несправедливите, егоистични учреждения – революция. И това е напълно естествено: без него обществото ще загине.

За огромното мнозинство от животни и хора чувството за взаимност си остава и трябва да си остава вечно живо като придобит навик, като начало, което е присъщо на ума, макар и човекът често да му е изменял с постъпките си.

У нас говори еволюцията на целия животински свят. А тя е много дълга. Тя продължава вече стотици милиони години.

Дори да поискаме да се освободим от това чувство, няма да можем. Човек по-лесно би свикнал да ходи на четири крака, отколкото да се избави от нравственото чувство, защото в развитието на животинския свят нравственото чувство се е появило по-рано от ходенето на два крака. Нашето нравствено чувство е природна способност, също както осезанието или обонянието.

Що се отнася до закона и религията, които също проповядват това начало, ние знаем, че те чисто и просто го използват, за да покажат откъм добрата страна своите предписания, обслужващи завоевателите, експлоататорите, свещениците. Ако този принцип за солидарност, чиято справедливост всички охотно признават, не съществуваше, те нямаше да имат такава голяма власт над човешките умове. Те се ползват от него; те се прикриват зад него точно така, както държавната власт се е внедрила в обществото, използвайки човешкото чувство за справедливост и представяйки се за защитник на слабите от силните.

Отхвърляйки закона, религията, властта, човечеството отново си възвръща нравственото начало и, подлагайки го на критика, го пречиства от фалшификациите, с които духовенството, съдиите и всякакви други управници са го тровели и досега го троят.

Но да се отрича нравственият принцип, *защото* Църквата и Законът са го използвали за своите цели, ще бъде толкова неблагоприятно, колкото да се обяви, че човекът никога вече няма да се мие, че ще яде свинско месо, заразено с трихини и ще отхвърли общинското владение на земята, само защото Коранът предписва умиване, хигиенистът Мойсей забранява на евреите да ядат свинско, а шериатът (сборник на Мюсюлманското обичайно право – допълнение към Корана) изисква земята, която не е обработвана три

години, да се връща на общината.

Трябва да отбележим, че принципът, по силата на който сме длъжни да се отнасяме с другите така, както искаме да се отнасят с нас, не е нищо друго, освен начало на Равенството, т. е. основното начало на анархизма. И не е възможно да си анархист, ако не го прилагаш на практика.

Ние не желаем да ни управляват. Но с това не заявяваме ли, че от своя страна не желаем да управляваме другите? Ние не желаем да ни мамат, ние искаме винаги да ни казват само истината; но с това не заявяваме ли, че не искаме никого да мамим, че се задължаваме да казваме истината, цялата истина? Ние не искаме да ни отнемат плодовете на нашия труд; но с това не заявяваме ли, че ще уважаваме плодовете на чуждия труд?

И наистина, откъде-накъде ще искаме да се отнасят с нас по един начин, а в същото време самите ние ще се отнасяме с хората по съвсем друг начин? Да не би да сме “бяла кост”*, както казват киргизите, и това да ни дава право да се отнасяме с другите, както намерим за добре? Само една такава мисъл е достатъчна, за да се разбунтува чувството ни за равенство.

Равенството във взаимоотношенията и произтичащата от него солидарност – това е най-могъщото оръжие на животинския свят в борбата за съществуване. Равенството – това е справедливостта.

Обявявайки се за анархисти, с това ние предварително заявяваме, че се отказваме да се отнасяме с другите така, както не искаме те да се отнасят с нас; че не желаем да търпим повече неравенството, което би позволило на някои от нас да използват силата, хитростта или съобразителността си в наша вреда. Равенството във всичко е синоним на справедливостта. Това е анархията. Ние не приемаме “бялата кост”, която смята, че има право да използва простосмъртните.

* Синя кръв – Бел. прев.

Хората от “бялата кост” не са ни нужни и ние ще успеем да ги направим равни с другите.

Ставайки анархисти, ние обявяваме война не само на абстрактната триада – закона, религията и властта. Ние започваме борба с целия мръсен поток от лъжа, хитрост, експлоатация, разврат, пороци – с всички видове неравенства, които са насадени в сърцата ни от повелителите на религията и закона. Ние обявяваме война на техния начин на действие, на начина им на мислене. Угнетеният, маменият експлоатираният, проститутката и т. н. оскърбяват най-вече чувството ни за равенство. В името на Равенството ние искаме да няма повече нито проституция, нито експлоатация, нито мамени, нито угнетени.

Може би ще ни кажат, пък и много пъти са ни казвали: “Щом мислите, че винаги трябва да се отнасяте с другите така, както искате те да се отнасят с вас, с какво право ще използвате сила, ако това се наложи? С какво право ще насочите оръжията си срещу варварите или някоя цивилизована нация, нахлуваща в родината ви? С какво право ще убиваме не само тиранина, но и змията?

С какво право ли? Но какво искате да кажете с тази мъглява дума “право”, взета от законниците?

Може би искате да попитате, дали ще съзнавам, че съм постъпил добре в един или друг случай? И дали ще одобрят постъпката ми тези, които уважавам? Да не би това да питате? Ако е това, отговорът ще е много прост.

Да, разбира се, че да! Защото нашето желание е да ни убият като отровна змия, ако тръгнем да нахлуваме в чужда страна в Манджурия или при зулусите, които никога не са ни причинявали зло. Ние казваме на синовете си и на приятелите си: убий ме, ако премина на страната на завоевателите.

Разбира се, че да! Защото, ако някой път, изменяйки на принципите си, вземем наследство (дори паднало ни от небето) с цел да го използваме за експлоатация на другите, бихме искали то да ни бъде отнето.

Разбира се, да защото истински искреният човек предварително ще поиска да го убият, ако той се превърне в отровна змия, да го поразят с кинжал, ако в един момент реши да заеме мястото на сваления тиранин.

От сто човека, женени и с деца, сигурно ще се намерят деветдесет, които, чувствайки, че полудяват (т. е. губят контрол над постъпките си), ще се опитат да се самоубият от страх да не би в припадък на безумие да причинят някакво зло на тези, които обичат. Всеки път, когато истински добрият човек чувствава, че става опасен за близките си, той предпочита смъртта.

Веднъж в Иркутск бясно куче ухапало местния фотограф и един заточен полски лекар. Фотографът обгорил силно раната с нажежено желязо, а докторът – съвсем леко. Той бил млад, красив, жизнен. Току-що го освободили от каторгата, където бил заточен от руското правителство заради предаността си към народното дело. Сигурен в силата на знанията и изключителния си ум, той лекувал с учудващи успехи. Болните го обожавали.

След шест седмици той видял, че ухапаната ръка започва да се подува. Като лекар той разбирал какво означава това: започвала болест, която завършва с бяс. Той изтичал при приятеля си, също лекар, също заточеник: “Моля ти се, дай ми веднага стрихнин! Виждаш ли тази подутина, разбираш какво означава това, нали? След час, а може би и по-рано, ще побеснея и ще се опитвам да ухапя теб, приятелите ни – не губи време! Дай ми стрихнин – трябва да умра”.

Той чувствувал, че се превръща в отровна змия; той молел да го убият.

Приятелят му не се решавал. Искал да опита да го излекува. Заедно с една смела жена започнали да се грижат за болния... и след един или два часа лекарят с пияна на устата се нахвърлил върху тях, опитвайки се да ги ухапе; след това идвал в съзнание, молел за стрихнин – и отново изпадал в бяс. Умрял в страшни мъки.

Много подобни факти бихме могли да посочим само от собствения си жизнен опит. Добрият, честния човек предпочита сам да умре, вместо да стане причина за нещастие на другите.

Ето защо можем да твърдим, че той ще съзнава, че е постъпил добре и че ще заслужи одобрението на тези, които уважава, ако убие отровната змия или тиранина.

Перовска и приятелите ѝ убиха руския цар Александър II²⁶. И въпреки вроденото си отвращение към проливането на кръв, въпреки чувството на известна симпатия към човека, който освободи крепостните селяни, човечеството призна това право на революционерите. Защо? Не защото сметна това за *полезно*: огромното мнозинство се съмнява в ползата от това убийство, а защото почувствува, че Перовска и нейните приятели за нищо на света не биха се съгласили да заемат царския трон и да станат самодържци и тирани. Дори тези, които не знаят цялата драма на това убийство, са почувствували, че то не е било обикновено младежко предизвикателство, не е било дворцов преврат, не е било сваляне на властта с цел нейното завземане. Водела ги е омразата към тиранията, прераснала в самоотверженост, в презрение към смъртта.

“Тези хора наистина имаха право да му отнемат живота” – такава беше общата присъда; също както са говорили във Франция за Луиза Мишел: “Тя има право да влезе в хлебарницата и да раздава хляб на народа”. Или: “Те могат да организират грабеж” – са казвали за терористите, които, прокарвайки тунел под кишиневското казначейство*, са се задоволявали само с корички хляб; и които, рискувайки живота си, са вземали всички възможни мерки да не падне вината върху часовия.

Човечеството признава правото да се използва сила на тези, които са извоювали това право. За да направи силно впечатление актът на насилие, необходимо е да извоюваш

* Финансова служба - Бел. прев.

това право с цената на своето минало. В противен случай всеки акт на насилие, бил той полезен или не, ще си остане обикновено насилие, което няма да повлияе на прогреса на човешката мисъл. Човечеството ще види в него едно обикновено разместване на силите: сваляне на един експлоататор или един управник и замяната му с друг.

VII

Досега през цялото време говорехме за съзнателните постъпки на човека – за постъпките, за които той си дава сметка. Но наред със съзнателния, ние живеем много попълнокръвен несъзнателен живот, на който не обръщаме голямо внимание в изложеното дотук. Достатъчно е обаче да си спомним как сутрин, обличайки се, опитваме да закопчаем скъсаното копче, за което знаем, или как протягаме ръка към някой предмет, който преди това сами сме преместили, достатъчно е да си спомним тези дребни факти, за са разберем каква роля играе несъзнателният живот в нашето съществуване.

Много голяма част от отношенията ни към другите хора се определя от несъзнателния живот. Начинът, по който говорим, усмихваме се, мръщим се, горещим се в споровете или запазваме спокойствие – всичко това, един път усвоено, ние продължаваме да го правим, без да си даваме сметка, по силата на навика, който или сме наследили от нашите предци – хората и животните (спомнете си само колко си прилича изразът на човека и животното, когато се сърдят), или сме придобили понякога съзнателно, понякога несъзнателно.

По такъв начин нашето отношение към другите се превръща в навик. И човекът, който придобива повече *нравствени навици* ще стои, разбира се, по-високо от онзи християнин, който казва за себе си, че дяволът вечно го тласка към злото и че той се предпазва от изкушенията, само като си спомня за мъките на ада и радостите на райския живот.

Да постъпва с другите така, както иска да постъпват с